

TÜRKİYE'DE VE İNGİLTERE'DE SİYASAL PARTİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

MEHMET DAĞ

Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Maliye Bölümü Araştırma Görevlisi
E-posta: mehmet.dag@deu.edu.tr

ORHAN İRK

Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kamu Yönetimi Bölümü Araştırma Görevlisi
E-posta: orhan.irk@deu.edu.tr

Özet

Günümüz toplumlarında bireylerin siyasal hayata katılımı açısından siyasal partiler oldukça önemli yer tutmaktadır. Bireyin siyasal hayata katılımı açısından toplumun tüm katmanlarınca içselleştirilmiş bir demokrasi kültürüne sahip ülkeler bu hususiyete sahip olmayanlara nazaran daha ileri bir konumdadırlar. Hükümet politikaları iktidardaki siyasal partiler tarafından şekillendirildiği için devleti yönetenler bir bakıma siyasal partilerin bizzat kendileridir. Bu çalışmada ülkemizde ve İngiltere'de siyasal partilerin doğuşu ve mevcut durumlarına dair genel bir değerlendirme yapılarak, elde edilen tespitler çerçevesinde söz konusu alandaki eksikliklerin giderilmesi açısından getirilebilecek çözüm önerilerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Siyaset, Siyasal Partiler, Demokrasi*

Alan Tanımı: Kamu Yönetimi, Siyaset ve Sosyal Bilimler

THE EMERGENCE OF POLITICAL PARTIES IN TURKEY AND THE UK

Abstract

Individuals' participation in political life in contemporary societies is extremely important in terms of political parties. Internalized by all of the terms of participation in political life of the individual in a democratic society, the culture of the countries with these characteristics are more advanced than non-positions. Government policies are shaped by political parties, the ruling political parties themselves, in a sense, for the rulers of the country. In this study, the birth of

political parties in our country and in the UK, and a general assessment of the current status of the obtained findings for the improvement the solution to correct the deficiencies within the framework of these proposals will be included in the field.

Keywords: *Politics, Political Parties, Democracy*

Jel Code: H00-General

1. GİRİŞ

Siyasal parti denince, ortak görüş, ortak çıkar ve aynı siyasi hareket etrafında birleşen insan topluluğu anlaşılır (Teziç,1976:5-6).Siyasal parti, aynı görüş etrafında biraya gelen insanların, siyasi iktidarı ele geçirmek niyetiyle kurdukları örgüttür. Siyasal partiler, belirli insan gruplarının ortak çıkarlarını demokratik düzen içerisinde etkili kılma amacı ile kurulurlar. Bu ortak çıkarlar, toplum ve devlet düzenine yön verme ve etkileme odaklıdır (Perinçek,1985:93). Siyasal partiler, siyasi temsilin en önemli unsurlarındandırlar (Aliefendioğlu,1999:96).

Ülkemizdeki Siyasi Partiler Kanunu'nda siyasi partiler şöyle tanımlanmıştır:

Tanım:

Madde 3 – Siyasi partiler, Anayasa ve kanunlara uygun olarak; milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir Devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanan tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır.

Demokrasi, tüm vatandaşların katıldığı hareketli ve dinamik bir rejimdir. Demokrasi halkın kendi kendini idare etmesi, kendi hakkında verilecek kararlara ilişkin söz sahibi olması demektir (Karamustafaoğlu:223). İşte burada yukarıda tanımlamaya çalıştığımız siyasi partilerin önemi ortaya çıkmaktadır. Siyasal partiler demokrasinin vazgeçilmezidirler. Hatta demokrasinin hayatta kalması, bir manada siyasi partilerin üstlendikleri rollerine ve bu rolleri siyasi arenada sahnelerken ki performanslarına bağlıdır. Georges Vedel'in söylediği gibi “ Demokrasi siyasi partiler olmaksızın yaşayamaz, fakat siyasi partiler yüzünden ölebilir de...”

Siyasal partiler toplumdaki çeşitli çıkarları ve istemleri birleştirerek kanalize edilmesini sağlayarak, siyasi tercih konusu olacak sorunları belli başlı

alternatifler haline getirerek çoğulcu toplumlarda siyasal temsile imkân sağlamaktadır (Kapani,2001:182). Ayrıca kitleleri eğitime ve bilinçlendirme yolunda önemli bir işleve sahiptir. Siyasal yöneticilerin yetişmesinde ve seçilmelerinde ve daha sonra iktidara geldiklerinde ise ülke yönetimini üstelenerek demokrasinin mevcudiyetine imkân sağlamaktadırlar (Kapani,2001:182-184).

2. SİYASAL PARTİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

İlk defa siyasi partiler ile 19. yüzyılda karşılaşırız. Çünkü o tarihlere kadar iktidar tek bir kişinin elinde toplanmakta idi ve yetkilerin bir kişide toplandığı böyle bir dönemde, zaten siyasi partilere ihtiyaç da yoktu. 17. ve 18. Yüzyıllarda yavaş olsa da temsili sistemin kendini hissettirmeye başlaması, parlamentoların kurulması ve yetkinin tek bir kişinin elinde toplanmayıp paylaşılmaya başlaması, günümüz siyasi partilerinin de oluşumunu hızlandırmıştır (Teziç,1976:13).

Siyasi partilerin ilk örnekleri, monarşilerin zayıflaması ve burjuvazinin yasama meclislerinde egemen konuma gelmesiyle birlikte ortaya çıkmışlardır. Başlangıç dönemlerinde, parlamentolarda aynı görüşteki üyelerin gruplaştıkları görülmektedir. İlerleyen zamanlarda ise, seçkinlerin yönettiği ve sadece seçim zamanlarında ortaya çıkan bölgesel tabanlı seçim örgütleri kurulmuştur (Perinçek,1985:23-24). Sonuç itibarıyla siyasal partilerin yakın geçmişte ortaya çıkmaları, toplumsal yapıda meydana gelen büyük değişikliklerle ilgilidir. Kapitalizmin doğuşu, siyasal iktidar mücadelelerine yeni anlamlar kazandırmış; burjuva sınıfı siyasal iktidar üzerinde söz sahibi olmak istemiştir (Teziç,1976:15). Ekonomik düzende baş aktör haline gelen burjuva sınıfı, bununla paralel olarak siyasal kurumlarda ve dolayısıyla toplumsal hayatta da gücünü arttırmak ve yön veren konuma gelmek istemiştir.

2.1. İNGİLTERE'DE SİYASAL PARTİLER

Günümüz dünyasının örnek aldığı ve hayran kaldığı İngiltere parlamento¹ sistemi kolayca elde edilmiş ve bir anda ortaya çıkmış bir sistem değildir. Bu sistemin oluşumunda tarihi, iktisadi ve sosyal yönden bir sürü etken tesirli olmuştur.(Bilik:452)

¹ Parlamento, tarihsel olarak ilk defa İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Siyasal partilerin doğuşunun da İngiltere'de olması şaşırtıcı değildir. İngiltere'de parlamentonun doğuşu, 1066'lı yıllara kadar götürülebilir. Daha fazla bilgi için bakınız: Kemal Gözler, "İngiltere'de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı? Mali Hukukun Anayasa Hukukundan Eksikliği Üzerine Bir Deneme", 2009, <http://www.anayasa.gen.tr/mali-hukuk.htm>, (29.05.2012).

İlk siyasal partiler İngiltere’de ortaya çıkmıştır.² 18. yüzyılda İngiltere parlamentosu iki farklı eğilime göre gruplaşmış bulunuyordu. Krala ve kiliseye bağlı olanların meydana getirdiği Tory’ler³ ile gelişen burjuvazinin temsilcilerinden oluşan Whig’ler⁴. Tory’ler krala ve kiliseye bağlılığı savunurken, Whig’ler ticaret serbestliğini, parlamentonun yetkilerinin çoğaltılmasını ve özgürlükleri savunmaktaydılar (Aliefendioğlu, 1999:96). Whig’ler ve Tory’ler modern anlamdaki İngiliz ikili parlamento yapısının temelini oluşturmaktadırlar (Karamustafaoğlu:226).

Tory ve Whig’ler, parlamento dışında örgütlenmiş bir yapıda değildiler, parlamento içinde faaliyet göstermekteydiler. İngiltere’de o dönemlerde oy hakkı çok sınırlı idi.⁵ Bu sebepten dolayı, parlamento üyeleri şahsi nüfuzlarına ve bir bakıma şöhretlerine dayanarak seçilmekteydiler. Durum böyle olunca, seçilmelerinde direkt olarak bir partinin etkisi bulunmamakta idi; çünkü seçilmelerinde üyelerin kendi öz girişimleri belirleyici olmaktaydı. Sonraki dönemlerde oy hakkının genişlemesi ve seçmen sayısının artışı, kişisel çabalarla ve sahip olunan şahsi nüfuz kullanılarak oy toplamayı zorlaştırmış, parlamento dışında da örgütlenmeyi bir zorunluluk haline getirmiştir. Çünkü artık seçmenlere siyasi eğilim kazandırmak, onları ortak fikirler ve çıkarlar etrafında birleştirmek gerekmektedir (Teziç, 1976:14). Bu noktada seçim komitelerinden bahsetmek de faydalı olacaktır.⁶

1832 yasası, seçmen topluluğunu önemli ölçüde genişletince, seçim bölgelerinde kütüğe yazılma işlemlerini kolaylaştırmak ve seçmenleri bu işlemlere uymaya yöneltmek için adaylarla bağlantılı çalışan kayıt dernekleri kurulmuştur. Muhafazakâr parti ile liberal parti oldukça

² Her ne kadar modern anlamda siyasal parti olarak sayılmasa da, günümüz siyasal partilerinin çekirdeğini oluşturduğu kanaatinde olmamızdan dolayı, Tory ve Whig’leri ilk siyasal partiler olarak değerlendirmekteyiz. (O.I.)

³ Günümüz İngiltere’indeki Muhafazakar Partinin atasıdır. (O.I.)

⁴ Günümüz İngiltere’indeki Liberal Partinin atasıdır. (O.I.)

⁵ 18. Yüzyılda, oy hakkı sadece belli yeterliliklere sahip ve vergi ödeme gücü olan küçük bir azınlık tarafından kullanılabilen bir haktı. Ayrıca oy hakkı elde edebilmek için istenen şartlar bölgeden bölgeye değişmekteydi. İngiltere’de 1832 yılındaki seçim reformuna kadar oy hakkı bir ayrıcalık olarak belli grupların tekelinde kalmış, ancak o tarihten sonra nispeten yaygınlaştırılarak temsil gücü artırılabilmiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Muzaffer Sencer, “İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi”, <http://yayin.todaie.gov.tr/goster.php?Dosya=MDU0MDUwMDU2>, (29.05.2012), ss. 15-16.

⁶ Seçim komiteleri seçmenlerin “seçmen kütüklerine” kayıtlarının yavaş olması sebebiyle kayıt derneklerinin kurulması ve ardından gelen süreçte ortaya çıkmıştır. Siyasal partilerin doğuşunda temel taşlardan biri bu seçim komiteleridir. (O.I.)

kısa bir süre içinde seçim komitelerine dönüşen bu derneklerin zamanla gruplaşmasından doğmuştur. Seçim komiteleri oy kullanma hakkının genişlediği anda ortaya çıkmıştır. Gerçekten de oy kullanma hakkının çok kısıtlı olduğu durumlarda toplumsal açıdan oldukça gelişmiş, sayıları da çok az olan seçmenlerin bir parti tarafından önerilmemiş adaylar arasından seçme yapmaları için kadrolaştırılmalarına gerek yoktur (Cotteret ve Emeri,1975:89-90).

Seçim komiteleri ile parlamento içindeki benzer eğilimleri olanlar arasında ortak çalışmalar başlamış, oy hakkının genişlemesi de parlamento içindeki gruplaşmaların parlamento dışında da örgütlenmesine; var olan yapılarla birlikte hareket etmeye çalışmasına ve sonuç olarak da siyasi partilerin doğuşuna ön ayak olmuştur. Bu durum, geniş halk kitlelerinin siyasal yaşama katılımlarını sağlamıştır.(Teziç,1976:15)

Görüldüğü üzere İngiltere’de siyasal partiler, parlamento yapısının kurulması, meydana gelen gruplaşmalar, toplumun büyük bir kesimine sağlanan oy hakkı ve bunun doğurduğu sonuçlar ile ortaya çıkmıştır.

2.2. TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLER

Siyasal partilerin ortaya çıkışı, “Türk Demokrasi Tarihi”nin en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Geçmişte var olan mutlakiyetçi ve baskıcı yönetimlerden demokrat ve çoğulcu bir yönetime geçişte, siyasal partiler çok önemli görevler üstlenmişlerdir (Tural,2004:57).

Osmanlı Devleti’nde siyasal nitelikli ilk dernekler, milli bağımsızlıklarını arzulayan azınlık grupları tarafından kurulmuşlardır.⁷ Türklerin kurduğu ilk siyasal dernek, 1859 yılında gizli olarak yapılanan “Fedailer Cemiyeti”dir. Bu cemiyet hakkında çeşitli tartışmalar günümüzde dahi mevcut olsa da, cemiyetin Tanzimat Fermanı ile güçlenen merkezi yönetimi sınırlandırma amacıyla kurulduğu ağırlık kazanan görüştür (Perinçek,1985:32-33).

1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi’nin, 120. Maddesinin 1909 yılında değiştirilmesine kadar, Osmanlı’da cemiyet kurma hürriyeti bulunmamaktadır. Dolayısıyla o tarihe kadar kurulmuş olan tüm cemiyetler “gizli” olmak zorundaydılar ve faaliyetlerini gizlice yürütmek durumunda kalmışlardır. Bu gizli cemiyetlerden bazıları siyasal hayat içinde çok etkisiz kalsa da, bazıları günümüz Türkiye’sinin dahi hâlihazırdaki durumuna tesir edecek ölçüde ses

⁷ Örneğin Etnik-i Eteryay Cemiyeti. Bağımsız bir Yunanistan kurma hayaliyle 1814 yılında kurulmuştur. Milliyetçi öğeler taşımaktadır. (O.I.)

getirebilmişlerdir.⁸ 1909 yılına kadar çalkantılarla, krizlerle ve savaşlarla geçen bir dönemden sonra, siyasi cemiyetler kurulabilmiştir. O tarihte yapılan değişiklik ile milli olmayan, kavim esasına dayanmayan ve gizli olmayan cemiyet kurabilme özgürlüğü sağlanmıştır.

II. Meşrutiyet⁹ sonrası birçok siyasi parti kurulmuştur. Dönemin en önemli partileri ise “İttihat ve Terakki Partisi” ile “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”¹⁰ olmuştur. Genel olarak bakıldığında ise döneme damgasını vuran parti İttihat ve Terakki Partisi’dir. II. Meşrutiyet sonrası genel seçimler ilk olarak 1908 yılında yapılmıştır. Mecliste çoğunluğu İttihat ve Terakki Partisi kazanmış, 1911 yılında yapılan ara seçimlerde ise Hürriyet ve İtilaf Partisi başarılı olmuştur. Mütareke dönemine kadar, İttihat ve Terakki Partisi siyasi arenada daima çoğunluğu elinde tutmayı başaramıştır (Teziç, 1976:182).

Mütareke dönemi,¹¹ Türk siyasi hayatındaki en çalkantılı dönemlerden biridir. I. Dünya Savaşı’ndan mağlup olarak ayrılan Osmanlı Devleti parçalanmaya başlamış, siyasi irade devleti yönetemez hale gelmiş ve sürekli olarak hükümet değişiklikleri yaşanmıştır. Bu dönem ayrıca Anadolu’da başlatılan Kurtuluş Mücadelesinin de ortaya çıktığı dönemdir. Amaç devletin kurtarılması ve yeniden yapılandırılması olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde siyaset sahnesine ilk defa çıkan ve meclis dışından kurulan siyasi partiler de oldukça fazladır.

16 Mart 1920’de Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul işgal edilmiştir. Takip eden süreçte ise milli hâkimiyete dayanan bir meclis kurma fikrini taşıyan Mustafa Kemal Atatürk tarafından 23 Nisan 1920 yılında Büyük Millet Meclisi açılmıştır. İlerleyen yıllarda, ülkenin kurtuluşu için hareket eden örgütler meclis çatısı altında toplanmış ve 9 Eylül 1923’te “Halk Fırkası” resmen kurularak

⁸ O dönemde ve sonrasında kurulan partiler hakkında kısa bilgi almak ve sıralı listeyi görmek için bakınız: http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html. Bu cemiyetler içinde şüphesiz en önemlisi İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. 1889 yılında bir grup askeri tıp öğrencisi tarafından kurulan bu cemiyet, dönemin padişahı II. Abdulhamid’i tahttan indirmeyi –diğer gizli cemiyetler gibi- istemiş ve bu uğurda gayret sarf etmiştir. Bu cemiyet ile ilgili birçok kaynak bulunmaktadır. Bakınız: Teziç, a.g.e. sayfa 176.

⁹ 1908 yılında ilan edilmiştir. (O.I.)

¹⁰ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Devleti’nin karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, 21 Kasım 1911’de kurulmuştur. Bu fırkanın temel amacı, İttihat ve Terakki Partisi’nin tek güç olmasından ve uygulamış olduğu politikardan duyulan rahatsızlık ve buna karşı muhalefet etme arzusudur. Geniş bilgi için bakınız: Gülşah Al, **II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006, s. 17 vd.

¹¹ Mütareke Dönemi 1914-1918 yılları arasını kapsayan döneme verilen addır.

Kurtuluş Savaşını kazanan ve bağımsızlığını elde eden ülke hızlı bir şekilde her alanda yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır (Haytoğlu,1997:47-48). Günün şartları ve kurulan devletin yaşadığı sıkıntılar dolayısıyla siyasi partiler bu dönemde sınırlı sayıda kalmış, Halk Fırkası haricinde kurulan partiler çeşitli sebeplerle siyasi yaşamda hayatlarını devam ettirememişlerdir.¹²

1945 yılına kadar mecliste tek parti yer almıştır. Bu yıldan itibaren gerek ülkenin kendi özgü yapısında meydana gelen değişimler gerekse dış baskılar neticesi tekrar siyasi partiler kurulmaya başlamış ve Türkiye’de -yaşanan darbe dönemleri hariç- çok partili siyasi hayat rejimin vazgeçilmezi haline gelmişlerdir

3. SONUÇ

Günümüz dünyasında “Demokrasi”, neredeyse tüm ülkelerce “en iyi olarak” görülen, buna sahip olamayan kimi ülkelerin bireylerince çok fazla arzulanan ve kimi demokrat ülkelerce de diğerlerine mutlaka “ihraç edilmeye” çalışılan bir sistem olarak yer almaktadır. İşte tam da burada demokrasinin yaşanmasına ya da yok olmasına sebebiyet verecek siyasi partilerin önemi ortaya çıkmaktadır. İktidarda olan siyasi parti, muhalefeti sindirerek önce siyasi parti yapısını çözebilir ve sonra demokratik rejimin gereklerinden uzaklaşabilirken; muhalefette olan siyasi partiler de esas amaçlarını terk ettikleri ve kısır çatışmalara girdiklerinde demokrasinin tam manasıyla yaşanmamasına sebep olabilirler.

İngiltere, ilk parlamentonun kurulduğu ve ilk siyasi partilerin görüldüğü devlettir. 11. Yüzyıldan itibaren devlet yönetiminde doğru olan model aranmaya başlanmış, çok çeşitli ve sıkıntılı dönemler yaşanmış, toplumun tüm kesimleri siyasi yapının oluşumunda katkıda bulunmuştur.

İngiltere’de siyasi partilerin oluşumu kendine özgün bir durumdur. Yani, tarihsel süreç içinde iktidar mücadeleleriyle ve özellikle de siyasi iktidarı sınırlandırmak ve toplumun serbestliğini sağlamak amacıyla verilen kavgalarla siyasi partiler ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de siyasi partiler, İngiltere’ye kıyasla çok daha sonraki süreçlerde görülmeye başlanmış, ilk ortaya çıkış amaçları, bağımsızlık kazanan ülkeler olmak ya da ülkede var olan mevcut yöneticiyi değiştirmek ve bununla birlikte iktidarı sınırlandırmak olmuştur. Siyasi partiler ilk kurulduklarında büyük baskılarla karşılaşmışlar, hukuki olarak var olmalarına müsaade edilmemiş ve dolayısıyla gizlice faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında İngiltere

¹² Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için, Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler** ve Haytoğlu a.g.e. okunabilir.

örneğinden farklı bir durum hemen göze çarpmaktadır. Siyasi partilerin kuruluşu, toplumsal tabandan gelen bir ihtiyaca cevap vermekten ve demokratik yollarla bireylerin kendilerini ifade etmelerine olanak sağlamaktan çok, tepeden inmeci bir yaklaşımla ve devletin çizdiği sınırları aşmamak koşuluyla olabilmektedir.

Yönetimde söz sahibi olmak isteyenlerce kurulan siyasal partiler her iki ülkede farklı modeller olarak ortaya çıkmışlardır. İki ülkedeki partiler de kendine has ayırt edici özelliklere sahiptir. Şu bir gerçektir ki, Türkiye’de siyasal partilerin yaşı oldukça gençtir ve günümüzde partiler hala olgunlaşmamış yani tam olarak kurumsallaşamamışlardır. Bu ise, demokratik yaşam için maalesef olumsuz bir durumdur.

21. yüzyılda İngiltere ekonomik yapı, toplumsal hayat, gelişmişlik, insan haklarına saygı ve demokrasi standartları bakımından Türkiye’den oldukça ileri düzeydedir. Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Acaba bu gelişmişlik farkının ana sebebi ilk kuruluşları birbirine pek de benzemeyen “**Siyasal Partiler**” olabilir mi?

KAYNAKLAR

Cotteret, Jean-Marie ve Emeri, Claude. **Seçim Sistemleri**, Çev. Tanju Gökçöl, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1975.

Perinçek, Doğu. **Anayasa ve Partiler Rejimi**, Kaynak Yayınları, Ankara, 1985.

Teziç, Erdoğan. **100 Soruda Siyasal Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Bilik, Erol. “İngiltere’de 18. Ve 19. Yüzyıllarda Parlamento Hükümeti ve Anayasa Islahatı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/275/2789.pdf>, (28.05.2012).

Haytoğlu, Ercan. **Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’te Çok Partili Siyasal Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)**, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı: 3, 1997, ss. 47-48.

Kapani, Münici. **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2001.

Karamustafaoğlu, M. Tunçer. “İngiliz İşçi Partisi”, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1961-18-01-04/AUHF-1961-18-01-04-Karamustafaoğlu.pdf>, (28.05.2012).

Sencer, Muzaffer. “İnsan Hakları Açısından İngiliz Devrimi”,
<http://yayin.todaie.gov.tr/goster.php?Dosya=MDU0MDUwMDU2>, (29.05.2012).

Tural, Erkan. “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları”,
Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 37, Sayı:4, 2004.

Al, Gülşah. **II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006.

Aliefendioğlu, Y. **Siyasi Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri**, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 16, Ankara, 1999.